

Nederland gespiegeld in de VOC

Het afgelopen jaar werd in Nederland herdacht dat de Verenigde Oost-Indische Compagnie vierhonderd jaar geleden werd opgericht. Het is een historisch feit dat de VOC twee wijd uiteenlopende werelddelen, Europa en Azië, met elkaar verbond. Karel Post Uiterweer gaat in op de invloed ervan tot in de huidige tijd.

Karel Post Uiterweer

Docent geschiedenis en antroposofie aan Hogeschool Helicon in Zeist en Den Haag,
alsmede voorzitter van Stichting Helias

'In de zael daer de Bewinthebbers vergaderen, en van hunne handel raedslagen, hangen te pronk Chineesche en Japonsche schilderijen. Daer hangt ook de groote stadt Batavien, met haer schrickelyk en onoverwinnelyk Kasteel. Daer hangt het Koninklijk Hof van Japon, wiens gelijk in de gansche werelt niet is van kostelykheit, grootte en sterkte. Daer hangen rontom d'Eylanden van de Molujkken, slooten, bosschaedjens, dicht van specerijboomen, steden, havens, kapen, die wy aen het anderen eint des werelts bezitten. Daer hangen uitgeschildert de plaetzen, dicht by China gelegen, waer aen men speurt wat een gunst de Nederlanders by verre gelege volken dagelijx meer en meer vinden. Uitheemsche wapenen, hele en halve Lancien, bijlen, schildpad schilden ziet men daer aen de want.' (1)

In de zeventiende eeuw was deze pronkzaal al een bezienswaardigheid, ook voor vorstelijke gasten van de Amsterdamse regenten. De vergaderzaal van de 'Heeren Zeventien', de directie van de Vereenigde Oost-Indische Compagnie (VOC), en van de Amsterdamse bewindslieden was het zenuwcentrum van het Oost-Indisch Huis aan de Kloveniersburgwal. Het is een van de vele fraaie monumenten die de VOC in de havensteden van Holland en Zeeland heeft nagelaten, getuigen van de welvaart die de VOC ons land heeft gebracht.

De VOC was de grootste multinationale onderneming van de zeventiende en achttiende eeuw, met een personeelsbestand van wel dertigduizend man, in een tijd waarin Nederland nog geen twee miljoen inwoners had. Een onderneming die in twee eeuwen een miljoen mensen uit Europa naar Azië zond en handel dreef van de Rode Zee tot aan Japan. (2) Anno 2002 kun je je inschepen op een nagebouwde Oost-Indiëvaarder in Amsterdam of Almere en daarnaast zijn er nog tal van attracties, tot in Japan toe, om de oprichting van de VOC in 1602 te herdenken. De Indonesische regering vond overigens dat er niets te vieren viel en weigerde aan de herdenking mee te werken.

Hollandse branie

Wat waren de motieven van onze voorouders en welke spiegel houdt de VOC ons misschien voor? De Historische beschrijvingen van Amsterdam van Olfert Dapper uit 1663 geeft al enkele aanknopingspunten. Zo worden de specerijeneilanden genoemd, dicht beplant met foelie, nootmuskaat en kruidnagelen, en nog andere plaatsen, die wij (althans de VOC) verspreid over de hele wereld bezaten. De VOC had een monopolie voor de drie genoemde specerijen verworven. Eerst werden de inwoners verdreven of gedood en werd hun grond voor de VOC opnieuw beplant en met duizenden slaven bewerkt, op gezag van Gouverneur Generaal Jan Pieterszoon Coen. Hoewel het meedogenloze optreden van deze martiale bestuurder de Heeren XVII (zeventien) wel wat gortig was, waren zij er als de kippen bij om de vruchten van de moordpartij naar zich toe te halen.

Uit de tekst spreekt ook trots over de sterke vesting in Batavia, die diverse aanvallen van Javaanse vorsten had weten af te slaan, zodat de nieuwe 'volksplanting' kon uitgroeien tot het knooppunt van het hele Aziatische handelsnetwerk van de VOC. Met de concurrentie van de Spanjaarden, Portugezen en Engelsen in Oost-Indië werd krachtdadig afgerekend. Verder klinkt verwondering door over de exotische en geheimzinnige wereld van het Verre Oosten, waar China en Japan de legendarische bronnen van sprookjesachtige schatten

zouden zijn. Zelfbewust vermeldt Olfert Dapper dat zijn landgenoten steeds betere contacten wisten te leggen met verre volkeren. Allerhande merkwaardige snuisterijen werden in de scheepskisten mee naar 'patria' (het vaderland) gesleept. Rijke burgers verzamelden ze in zogenaamde rariteitenkabinetten en de hier bijeengebrachte naturalia vormden op hun beurt een voorwerp van studie voor de eerste enthousiaste amateur-wetenschappers, die zich in ons land met de Oost bezighielden.

Monopoliepositie

De schepen van de eerste Nederlandse schippers die op Oost-Indië voeren, waren uitgerust door kooplui uit Amsterdam, Rotterdam en Zeeland. Waarom waagden zij zich aan deze onderneming? Zij hadden economische en politiek-militaire motieven. Zij behoorden niet tot de eersten die er op uit gingen, dat waren de Portugezen, die als veroveraars door de Paus de helft van de wereld toegewezen hadden gekregen. Voor de Nederlanders speelden geen godsdienstige motieven, zoals bijvoorbeeld bij de Spanjaarden. Het was de tijd van de tachtigjarige oorlog van de wordende republiek tegen de Spaanse koning Philips II. Toen de vaart op Lissabon door de oorlog onmogelijk werd, ontstonden er succesvolle handelscompagnieën voor de tochten naar de Oost, wat felle onderlinge wedijver, stijgende specerijeprijzen en afnemende winsten tot gevolg had. Onder leiding van Johan van Oldenbarnevelt stelden de Staten van Holland en de Staten-Generaal voor de krachten te bundelen, zodat de onderlinge concurrentie verviel en de Spanjaarden en Portugezen gezamenlijk aangepakt zouden kunnen worden. Op 20 maart 1602 kreeg de VOC van de Staten-Generaal voor 21 jaar het monopolie voor de handel ten oosten van Kaap de Goede Hoop en ten westen van Straat Magalhães. De nieuwe maatschappij op aandelen mocht handelscontracten sluiten en diplomatie bedrijven in naam van de Staten-Generaal. Zij mocht ook oorlog voeren en vrede sluiten, inclusie alle maatregelen treffen die in dat verband nodig geoordeeld werden.

Het wapen van de VOC toont een Oost-Indiëvaarder met volle zeilen, omgeven door Prudentia en Neptunus, respectievelijk de godin van voorzichtigheid en beleid en de god van de zee van wiens grillen de schepen afhankelijk waren. Het schip op het wapen wordt geschraagd door enkele forse kanonnen en een stapel kogels. Ook hier een combinatie van economie en gevechtskracht, oftewel van Mercurius en Mars.

De jonge jurist Hugo de Groot kreeg van de VOC de opdracht om de argumenten te leveren bij de politiek van de nieuwe compagnie. Zijn boek *Ius Praedae* uit 1604 sloot naadloos aan bij de kaapvaart met officiële goedkeuring (kaperbrief), voor een stad als Amsterdam toentertijd de voordeligste bron van inkomsten. De VOC was voortaan gerechtigd om Spaanse en Portugese koopvaarders in beslag te nemen. Geweld werd niet geschuwd, al bedreven de Heeren XVII liever de kunst van het sussen, schipperen en soebatten. Oorlog drukte de winst teveel. Naast de oorlog op zee was er twee jaar strijd tegen de sultan van Makassar. Zijn havenstad op Sulawesi lag strategisch voor de handel met de specerijeneilanden. De inlandse vaart werd echter door de VOC gezien als smokkelhandel, terwijl het voor de vorst van Makassar een onmisbare bron van inkomsten was. De VOC eiste dat de sultan zijn haven voor alle scheepvaart zou sluiten. De sultan protesteerde: 'Godt heeft d'aerde en de zee gemaekt; d'aerde onder de menschen verdeylt en de zee gemein gegeven. Noyt is gehoort, dat yemant de zeevaart verboden zij. Wilt ghy het doen, so beneempt ghij de luijden het brood uijt de mont.'

Waren de beginselen uit de beroemde verhandeling van Hugo de Groot over de vrijheid op zee ook al tot de inlanders doorgedrongen? Zijn principes op basis van het natuurrecht bleken echter niet voor inboorlingen te gelden en eerst recht niet als het eigenbelang in het gedrang kwam. Intussen raakte de VOC steeds verder verwickeld in de complexe politieke verhoudingen van de Indische archipel en groeide tegen wil en dank uit tot de belangrijkste machtsfactor, door een politiek van verdeel en heers. Zij bedreef handelsimperialisme *avant la lettre*. Het gaat niet aan deze praktijken te meten met de maatstaven van onze tijd, door ze bijvoorbeeld als racistisch te veroordelen. In die tijd zou niemand ze als zodanig hebben beschouwd. De VOC was er op uit om zelf als grootste partij in de markt op te treden en zo mogelijk monopolies te verwerven. Met het

bijbehorende opportunisme doet dit sterk denken aan hoe in de huidige tijd Amerikanen te werk gaan.

Economische belangen

Wat valt er te ontdekken in de spiegel die de geschiedenis van de VOC ons voorhoudt? Het economisch leven kwam voor de gezeten burgerij, die zijn positie vooral aan de handel dankte, op de eerste plaats. Zij vormde ook de regentenstand, die in de Republiek de dienst uitmaakte en de lucratieve banen aan familieleden en vrienden toespeelde. Politieke overwegingen vielen dan ook meestal samen met keuzes gemaakt om economische redenen en principiële standpunten moesten hiervoor wijken, tenzij de nood heel hoog was. Ook zeelui en soldaten, gerekruteerd uit de armste lagen van de bevolking, gingen naar het oosten om er economisch beter van te worden, al waren hun kansen op een carrière veel geringer en was hun gage heel laag. Het fortuin moest afgedwongen worden door als particulier een handeltje te drijven. 'Iedereen was bezig de boel te lichten. Het was likken naar boven en trappen naar beneden. De VOC bood zijn dienaren knevelcontracten waar je nauwelijks van kon leven, en nevenhandeltjes, smokkel en afpersing van inheemsens moesten alsnog rijkdom brengen,' was eind januari in NRC Handelsblad te lezen. ⁽³⁾ Van hoog tot laag werd de zogenaamde 'morshandel' bedreven en al was het officieel verboden, de hoge heren gaven zelf het slechte voorbeeld door zich enorm te verrijken en met het geld deftige grachtenpanden of landhuizen te bouwen. De compagnie trad alleen op als het misbruik de spuigaten uitliep en was verder afhankelijk van de taakopvatting van de hooggeplaatste dienaren.

Al speelde het geloof zeker een rol binnen de VOC, de hieraan ontleende ethische overwegingen golden vooral het persoonlijke leven. De leiders van de compagnie behoorden als vanzelfsprekend tot de protestantse kerk en zij stelden hun eigen predikanten aan. De laatsten bedreven wel zending onder de inboorlingen, maar dit mocht de economische belangen toch nooit in de weg staan.

Als handelsnatie bij uitstek werd het Nederlandse volk gedreven door haar mercuriale kwaliteiten: beweeglijk, verbindingen leggend, kopend en verkopend. De grote beweeglijkheid van de ziel maakte het mogelijk om soepel en handig contacten te leggen op grond van een snelle inschatting van mensen en situaties. Deze contacten bleven in de regel oppervlakkig. Het kenmerkende van de mensen daar met hun heel andere cultuur werd in de regel wel gezien, maar geen recht gedaan. De mercuriale inslag kon ook leiden tot een bekrompenheid die waarschijnlijk uit de calvinistische achtergrond te verklaren is, en tot een sluw en berekenend optreden dat in pure hebzucht kon ontaarden, waarbij de gemaakte afspraken het eerste slachtoffer waren. Uiteindelijk heeft dat de compagnie zelf enorme schade berokkend en niet alleen in materiële zin. Om de achtergronden hiervan meer reliëf te geven wil ik de VOC in een bredere context plaatsen en de blik ten slotte naar binnen richten met de vraag of er nog meer te zeggen valt over het karakter van de Nederlanders.

Bewegen als levensbehoefte

De VOC was de weloverwogen onderneming van een zeevarende natie, geleid door de rijke burgerij van een land dat zich net had vrijgevochten. Ons volk had altijd een intense en nauwe relatie met de zee gehad als visser, zeevaarder of koopman en had het land grotendeels op de zee veroverd als dijkenbouwer, slotengraver of poldergast. Nederland is eigenlijk een rivierendelta die je ook kunt zien als de mond van Europa, met zijn gezicht op het westen gericht en met gedachten over Azië in zijn achterhoofd. Via het water van de zee en de grote rivieren komen de handelsstromen bij ons binnen; de goederen worden verwerkt, opgeslagen of doorgevoerd. Zo groeiden de Lage Landen al in de Middeleeuwen uit tot een centrale stapelplaats voor Europa en werden de thuishaven voor de grootste vissersvloot van ons werelddeel. De vaart op de Noordzee en Oostzee, voortkomend uit de kustvaart zoals die al door de Friezen in praktijk werd gebracht, legde de basis voor een collectieve onderneming als de Hanze en later voor de VOC. De Amsterdamse

economische historicus Clé Lesger ontwikkelde recent de idee van Amsterdam in 1600 als centrum van een informatienetwerk, waarbij de speciale positie wordt verklaard uit de informatieverwerking en -distributie. (4

Onze intense relatie met het waterelement brengt leven en beweging. In het water werkt de etherkracht die processen ritmisch ordent, waardoor het tot een fijne afstemming op de elementen kan komen. Hier bespeur ik de basis voor onze mercuriale aard als volk, een volk van zeelui dat, uitkijkend op de einder, zich richt op het spiegelend spel van licht en wolken in de golven. Tegelijk is het een levensbehoefte om in beweging te zijn, ook letterlijk: Nederland heeft relatief beschouwd het grootste aandeel in het wereldtoerisme. Maar ook op kleinere schaal is dat zo: een Nederlander gaat altijd een eindje om, wandelend of fietsend. Wat rijden we niet voor ons plezier met de auto af op vrije dagen? Het is een bijzondere manier om tot zelfbewustzijn te komen, via de eigen fysieke mogelijkheden. Het typisch Nederlandse woord 'beleid' krijgt hier zijn betekenis: bewust de stappen in een proces proberen te plannen, rekening houdend met het processuele karakter van het leven. De Amsterdammers in de Gouden Eeuw bewogen zich binnen hun netwerken, onderzoekend welke verbindingen allemaal mogelijk waren. Maar ook daarbuiten bleven ze bewegen, hielden alle opties open.

Van oudsher vormden de Lage Landen een tussengebied, eerst als het noordelijk deel van het Karolingische Lotharingen en later als schakel tussen Frankrijk, het Duitse Rijk en – over zee – Engeland. Juist de wisselwerking met die drie verschillende volkeren droeg in hoge mate bij tot de ontwikkeling van ons geestesleven, dat vanaf de dertiende eeuw een eigen signatuur begon te krijgen. De invloed van de cultuur van de ons omringende landen is terug te vinden in onze taal en ook in de ambivalente houding, die ons volk historisch laat zien ten opzichte van de wisselende invloed van een van deze grote burens. Via de handel en de diplomatie hebben de bewoners van de Lage Landen ook vaak een bijdrage geleverd aan de betrekkingen tussen die burens, al was het alleen maar op grond van welbegrepen eigenbelang. Een handelsnatie is immers niet gebaat bij oorlog en gesloten grenzen. Ook hier vinden we een belangrijk aspect van onze mercuriale aard terug, onze geografische en economische situatie bevordert ons sociale en verbindende optreden tussen andere landen. Wij zijn een volk van vrijgevochten lieden, die hun land zelf aan de zee ontworstelden: God schiep de wereld behalve Holland, want dat hebben de Hollanders zelf gemaakt.

Mythologische beelden

Ook de mythologie spreekt een taal van betekenis. Hier is eveneens sprake van een dualiteit, in de verhalen van de Vliegende Hollander en van de Zwanenridder, zoals die bijvoorbeeld door Max Stibbe is uitgewerkt. (5 De Vliegende Hollander heeft zijn ziel aan de duivel verkocht en moet daardoor over de wereldzeeën zwerven. Alleen op eigen voordeel uit, wordt hij voortgedreven door zijn begeerte en vindt zo zijn thuis niet meer. Het verhaal van de Zwanenridder staat hier haaks op. Ook de zwaan bevindt zich in het waterelement. Helias is de Zwanenridder die al varende de impuls van de stedenstichting naar Europa brengt. In een ruige samenleving creëert hij vrijplaatsen voor de burgerij, om in de tiende eeuw een nieuwe, vrije burgercultuur geboren te laten worden. Binnen de muren van een stad gelden voor iedereen dezelfde rechten, ook voor slaven. Helias gaat alleen in op vragen om hulp en trekt zo van het westen naar het oosten.

Nu zijn er ook goede redenen om dit thema in verband te brengen met het dierenriemteken Maagd. Het innerlijke, beschermende en opofferende zijn karakteristiek voor dit beeld, dat een tegenwicht vormt tegen het uiterlijke, begerige en egoïstische. Ook de zwaan is, evenals de maagd, uitdrukking van een zuiver wezen. Volgens Rudolf Steiner is de zwaan een beeld voor de levensgeest, de levensgeest als de hogere, gereinigde vorm van het etherisch lichaam. Het Nederlandse volk leeft vol levenskrachten in de beweeglijke zee van het etherische, op zoek naar datgene wat daarin als kiem vooralsnog verborgen is. Het is een opgave om niet in uiterlijkheden te blijven steken, maar verinnerlijking na te streven. In verband met de maagd valt ook te denken aan de gesluierde Isis uit de

Egyptische mythologie. Een echte ontmoeting met haar eeuwige wezen is pas mogelijk wanneer haar sluier door een sterveling wordt opgelicht. Een soortgelijk beeld is dat van de maagd: zij bestaat niet op zichzelf, omdat zij immers de moeder van de zoon is. De door de mens gereinigde waarneming kan tot de realiteit van deze beelden doordringen. Het is aan te nemen dat voor de zeelui in de tijd van de VOC gold dat zij sterk op hun waarnemingen leefden en impulsief reageerden op de exotische wereld van de Oost. Ook de schilders uit de Hollandse school, die zich verlustigen aan de rijkdom van de natuur en als dronken door het spel van licht en kleuren opgaan in de wereld om hen heen, werkten met de sterke indrukken die hun onbevangen waarnemingen in hen opriepen. Daarnaast leidde de belangstelling voor de merkwaardige en boeiende fenomenen uit de natuur tot een beginnende natuurwetenschap uitgaand van de pure waarneming. Mensen als Swammerdam en Van Leeuwenhoek zijn echter niet alleen waarnemers, zij doordenken hun observaties en komen tot verrassende ontdekkingen die een belangrijke bijdrage betekenden voor de materieel gefundeerde natuurwetenschappen. Het leverde een sterke bijdrage aan de grondslag van de empirische wetenschap, waarvan het zwaartepunt zich later naar Engeland zal verleggen.

Spiritualiteit vinden

De ontmoeting met het oosten in de loop van de geschiedenis kan gezien worden als een uitdaging aan het westen om het spirituele te gaan zoeken. In de verbinding van oost en west kan iets nieuws zichtbaar worden. Wat brengt de oosterse spiritualiteit de westerling? Waarschijnlijk een sensibiliteit voor het niet-materiële, tot in de stijl van leven, een echte vraag naar wat er naast of achter de uiterlijke materie te vinden is. Als resultaat van het contact met het oosten kan ook het doorbreken van de calvinistische levensstijl gezien worden: de soberheid en eenvoud, de voorspoed die niet getoond, maar opnieuw geïnvesteerd moet worden.

Pas in de negentiende eeuw dringt de oosterse spiritualiteit ook in Nederland zelf door. In Leiden wordt een heuse faculteit opgericht, bijvoorbeeld om het hindoeïsme te bestuderen, zodat het ambtenarenapparaat voorbereid zou zijn voor het bestuur van Nederlands-Indië. In Duitsland was het de romantiek die de aanzet gaf voor ontplooiing van interesse voor het oosten. In *De stille kracht* van Louis Couperus wordt de decadentie beschreven waarin Europa is terechtgekomen, maar wordt ook de donkere kant van Indië getoond, zoals het werken met zwarte magie ten eigen voordele.

Rond 1900 komt in Europa een nieuwe kunst en cultuur op die mede door het oosten is geïnspireerd. Londen, Parijs en Wenen gaan hierin voorop en ook in onze cultuur was de adem van het oosten terug te vinden. De pas gestichte Theosofische Vereniging vond relatief zeer veel aanhangers in Nederland en Engeland.

In de huidige Nederlandse literatuur zijn er nog veel verwijzingen naar de Indonesische cultuur te vinden. Rudy Kousbroek, Adriaan van Dis en Yvonne Keuls zijn enkele hedendaagse auteurs die een persoonlijke band met het oosten hebben. Ze tonen hoe mensen kunnen wegzakken in de kleuren, geuren en natuur van de Oost, maar hoe er ook belangstelling ontstaat voor minder materiële zaken.

Mengcultuur

Ten tijde van de VOC hadden de Nederlanders absoluut geen idee van het karakter van de volkeren in de Oost, hun cultuur en onderlinge verhoudingen. De kennis en het begrip groeiden langzaam, vooral door de hobby's van een enkeling. De informatie die werd verzameld, was meestal ten dienste van de machtsuitbreiding van de compagnie en werd vaak nog lang door haar geheim gehouden, om het monopolie niet te verliezen. Er werd aanvankelijk erg neergekeken op de lokale bevolking en hun achterlijke bijgelovigheden. Het lagere personeel van de VOC had echter minder scrupules en trouwde al snel met inheemse vrouwen. Zo ontstond er in Batavia en op andere grote factorijen een bevolkingsgroep van gemengde afkomst, in Oost-Indië de Indo's genoemd. Zij ontwikkelden een eigen rijke mengcultuur met oosterse en westerse elementen.

De nieuw verworven weelde en de levensstijl in de Oost gingen in de loop van de achttiende eeuw ook de regentenelite in Nederland zelf beïnvloeden. Betrof het hier vooral uiterlijke geneugten die we maar al te goed kennen, zoals het eten, de specerijen, textiel en woorden die geleidelijk in onze taal werden opgenomen ('peperduur', 'soebatten'), ook geestelijk had het oosten invloed. Een vleug van die heel andere leefsfeer kun je nu nog proeven op de Pasar Malam of in zekere Haagse salons die gefrequentieerd worden door oud-Indiëgangers, waar de geest van 'tempo doeloe' (Maleis voor 'die goede oude tijd') nog rondwaart, weliswaar zwaar nostalgisch en kunstmatig in leven gehouden.

We kunnen ons de actuele vraag stellen of we in Nederland nu in staat zijn om de cultuur van oost en west in onszelf te combineren, ieder met een eigen aandeel, en toch onszelf te blijven. Ik denk hierbij aan Lievegoed, die in zijn autobiografische notities vertelt dat een jeugd in Indië je etherlichaam zo vormt, dat je een beweeglijk voorstellingsleven kunt ontwikkelen, ook voor de geestelijke kwaliteiten van een ander. (6 Hij herkende dat ook bij de op Java geboren Nederlandse arts Ita Wegman. Is dat niet de nieuwe vraag die aan de Hollanders gesteld werd die naar de Oost trokken, om de anderen daar in de kwaliteiten van hun eigen cultuur te herkennen en bevestigen, er door diepgaande contacten innerlijk rijker te worden en toch zichzelf te blijven? Het is een vraag die we ook nu als mercuriale Nederlanders met een groot buitenland, we komen over de hele wereld, en met een zeer omvangrijke internationale handel heel goed kunnen herkennen. Door stil te staan bij de echte beleving en beziel mee te bewegen met de ontwikkelingen waarin we staan, kan een tactvolle omgang met de ander een kans krijgen.

Het sterrenbeeld Maagd kan de Nederlanders er aan herinneren niet stil te blijven staan bij de fraaie buitenkant van de fenomenen, maar op zoek te gaan naar hun geestelijke kern.

Noten (ga terug met de terugknop van uw browser)

1. R. van Gelder en L. Wagenaar, *Sporen van de Compagnie. De VOC in Nederland*. Amsterdam 1988, p.66.
2. F.S. Gaastra, *De geschiedenis van de VOC*. Zutphen 1999, p.11.
3. M. Peters, 'Stenen die spreken', in NRC Handelsblad, 27 januari 2002, p.38.
4. C. Lesger, *Handel in Amsterdam ten tijde van de Opstand. Kooplieden, commerciële expansie en veranderingen in de ruimtelijke economie van de Nederlanden ca. 1550-ca. 1630*. Uitgeverij Verloren 2002.
5. M. Stibbe, *Zwanenridder en Vliegende Hollander*, Utrecht zonder jaartal. Hfdst. I en II. Zie ook I. Wyatt, *From Round Table to Grail Castle*. Ch. VIII.
6. B. Lievegoed, *Door het oog van de naald*, Zeist 1991, p.17.

Overige literatuur

- W.J. van Balen, *Nederlands Voorhoede*, 1941.
- J. van Goor, *De Nederlandse Koloniën. Geschiedenis van de Nederlandse expansie, 1600-1975*.
- E.M. Jacobs, *De Vereenigde Oost Indische Compagnie*, Utrecht 1997.
- B.H.M. Vlekke, *Geschiedenis van den Indischen Archipel*, Roermond 1947.

Artikel uit: **Motief, maandblad voor antroposofie** - nr. 58, december 2002

© Antroposofische Vereniging in Nederland

www.antroposofie.nl